

Щодо можливості уніфікації принципів цивільного, адміністративного, господарського та кримінального процесуального права

Курило Микола Петрович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правосуддя Сумського національного аграрного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді. Будь-яка сфера людської діяльності, від простої до складної, ґрунтується на певних закономірностях, правилах, основах, які характеризують її, розкривають її зміст, формують погляди особи, виступаючи фундаментальними основами такої діяльності.

Ні ЦПК, ні КАС, ні ГПК чи КПК України як правові відокремлені процесуальні системи, які функціонують за певними врегульованими процесуальними нормами та правилами, не є винятком, а тому також мають свої, притаманні лише їм процесуальні закономірності, які отримали загальну назву – принципи.

Слово «принцип» походить з латинської мови («*principium*») і означає «те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо». Саме основи як фундаментальні складові всіх процесуальних галузей права і визначають спрямованість їх процесуальних правовідносин, предмет та методологію судових процесів.

Принципи є найбільш узагальненою категорією права України й окремих його галузей нарівні з такими, як предмет, метод, правовідносини тощо. Тому інтенсивні дослідження принципів права перебувають у центрі уваги вчених. Але, незважаючи на те, що в юридичній літературі дослідженню поняття процесуальних принципів присвячено не одну наукову роботу, усе ж науковці так і не виробили єдиного підходу до його визначення. Причина, на нашу думку, полягає в тому, що такі дослідження проводилися тільки на основі цивільного процесуального права і стосувалися процесуального змісту, як правило, одного принципу. Досліджень, які б охоплювали всі без винятку процесуальні галузі права з питань процесуальних принципів, ні в Україні, ні в країнах СНД не проводилося.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи цивільного, адміністративного та господарського процесуального права були предметом наукового дослідження представників різних галузей права, зокрема К.С. Юдельсона, В.І. Тertiшнікова, В.А. Кройтора, М.М. Ясинка, В.С. Андрушка, В.Ф. Воронова, О.Ф. Граніна, Т.Є. Абової, А.А. Добровольського, Р.С. Павловського, О.М. Бандурки, Л.М. Лобойко та багатьох інших.

Формулювання цілей статті. Метою нашого дослідження є порівняльний аналіз процесуальних принципів усіх галузей права як механізмів правового регулювання з метою визначення можливостей створення єдиного судового процесуального права як складової частини загального судового права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на пильну увагу з боку вчених до таких категорій, як принципи права, у науці існують різні їх трактування.

Так, відомий дослідник у галузі цивільного процесуального права М.Й. Штефан визначає принципи як закріплені у процесуальних нормах правові **погляди** українського народу на мету і завдання правосуддя в цивільних справах, їх організаційну побудову та процесуальну діяльність [1].

Інші відомі вчені, зокрема В.І. Тertiшніков [2], В.А. Кройтор, М.М. Ясинок [3] зазначають, що цивільно-процесуальні принципи – це основні **ідеї, уявлення** про суд та правосуддя, які отримали закріплення в нормах цивільно-процесуального права, унаслідок чого стали основними положеннями.

Дослідники в галузі господарської юстиції Т.Є. Абова [4], А.А. Добровольський [5], І.Г. Побірченко [6], Н.А. Абрамов [7] під процесуальними принципами розуміють основні **положення**, які у своїй сукупності характеризують найсуттєвіші риси процесу, а також зміст і призначення його основних інститутів.

Представники галузі адміністративного права О.М. Бандурка, М.М. Тищенко визначають процесуальні принципи адміністративно-процесуального

права як вихідні, **основні ідеї**, відповідно до яких така діяльність здійснюється, спираючись на конституційні принципи державного управління [8].

Принципами кримінально-процесуального права Л.М. Лобойко визнає закріплені в правових нормах **вихідні положення**, що відбивають панівні в державі політичні та правові ідеї і визначають сутність організації та діяльності компетентних державних органів [9].

Таким чином, незважаючи на те, що на перший погляд вчені-процесуалісти різних процесуальних галузей права дають неоднакові визначення поняття процесуальних принципів у тих чи інших галузях права, усе ж основною думкою в таких визначеннях є те, що принципи – це керівні, вихідні, основоположні політико-правові ідеї, зумовлені соціально-економічним розвитком суспільства, які закріплені у процесуальних нормах права і є обов’язковими для їх застосування під час вчинення правосуддя.

Якщо порівняти принципи цивільного процесуального права і принципи господарського, адміністративного чи кримінального процесуального права, то привертає увагу той факт, що значна їх частина має однакову назву, наприклад: принципи законності, диспозитивності, змагальності, гласності. При цьому дані принципи діють з однакоим змістом як в цивільному, так і в господарському, кримінальному та адміністративному процесі, а тому зумовлюють однотипні дії як суду, так і інших учасників різних судових процесів.

Так, цивільне процесуальне право ґрунтується на принципах законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін, диспозитивності, безпосередності, гласності судового процесу та повного його фіксування технічними засобами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, обов’язковості постанов суду, незалежності та недоторканності суддів. Дані принципи закріплені як у Цивільному процесуальному кодексі України (ст. 6, 7, 10, 11, 159 ЦПК України), так і в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14) [10].

Якщо звернути увагу на перелік процесуальних принципів господарського процесуального права, то ми знову помічаємо принципи законності (ст.4 ГПК), рівності учасників процесу перед законом і судом (ст.4-2 ГПК), доступу до правосуддя (ч.7 ст. 4 ГПК), обов'язковості судових рішень (ст.4-5 ГПК), змагальності сторін (ст.4-3 ГПК), гласності й відкритості судових проваджень та їх точного фіксування технічними засобами (ст.4-4 ГПК), мови господарського провадження (ст.3 ГПК) [11].

Що ж стосується адміністративно-процесуального права, то процесуальні принципи закріплені у статті 7 КАС України, а також в інших його статтях. Так, поняття принципу верховенства права закріплено у ст. 8 КАС, а законності – у ст. 9 цього ж Кодексу. Принципи рівності всіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом, змагальності сторін, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин, гласності й відкритості адміністративного процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду закріплено відповідно у ст. 10,11,12 та 13 КАС України.

Кримінально-процесуальне право також закріплює в КПК принцип верховенства права (ст. 8 КПК), законності (ст.9 КПК), рівності перед законом і судом (ст. 10 КПК), змагальності (ст.22 КПК), публічності (ст. 25 КПК), диспозитивності (ст. 26 КПК), принцип гласності й відкритості судових проваджень(ст. 27 КПК), державної мови (ст. 29 КПК).

При цьому, незважаючи на нормативне закріплення процесуальних принципів у кожній процесуальній галузі права, все ж законодавець з метою єдиного розуміння їх змісту вдруге здійснює їх закріплення, але вже на рівні загальнодержавного закону. Так, ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначає, що суд здійснює правосуддя на засадах верховенства права, справедливості, рівності всіх перед законом і судом (ст. 9), гласності й відкритості судових процесів (ст.11). При цьому особа має право на оскарження судових рішень (ст.14). Таким чином, законодавець адресує дані принципи не якомусь окремому виду судочинства, а всім судам без винятку.

Як бачимо, одним з основних процесуальних принципів визнається принцип верховенства права. Найбільш повне визначення цього поняття дав Конституційний Суд України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004, де останній зазначив: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем його розвитку».

Механізм дії даного принципу у процесуальних галузях права пов'язаний не просто з точним дотриманням процесуальних норм, хоча це, безумовно, досить важливо, а в першу чергу – з оперативністю розгляду справ, справедливістю судових рішень, вчасністю й точністю їх виконання. Таким чином, принцип верховенства права регулює не просто певну процесуальну дію чи групу таких процесуальних дій, а всі стадії судового процесу незалежно від юрисдикційної діяльності судів чи їх інстанційної підсудності.

Відповідно до ст. 3 ЦПК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Аналогічний підхід у питаннях доступу до правосуддя закладено і в ст. 1 ГПК України, відповідно до якої юридичні особи та суб'єкти підприємницької діяльності мають право звернутися до господарського суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав, охоронюваних законом інтересів. Згідно з Кодексом адміністративного судочинства кожна особа також має право звернутися до адміністративного суду з метою захисту своїх порушених прав, свобод та інтересів (ст. 6 КАС). При цьому Закон України

«Про судоустрій і статус суддів» зазначає, що право на судовий захист гарантується незалежним і безстороннім судом (ч.1 ст. 7 Закону).

Так, законодавець безумовно надає право особі на доступ до правосуддя, але це ще не означає, що таке право вже є захищеним, оскільки окрім права, особа повинна мати ще й можливості щодо його реалізації, які обмежуються високою платою за судову допомогу, значними судовими зборами, занадто дорогими експертними послугами. Держава намагається вирішити ці питання через прийняття цілого ряду законодавчих актів з метою зменшення фінансового тиску, проте, на нашу думку, це можна зробити шляхом запровадження в усіх судових процесах обов'язкової стадії примирення. З одного боку, це надасть можливість оперативно вирішувати сотні тисяч справ, не вносячи їх до судового розгляду, а з іншого – на цій стадії можна було б сплачувати 50% від судового збору. У разі непримирення сторін, позивач сплачує ще 50 % від судового збору і справа вноситься до судового розгляду. Безумовно, такий підхід дав би позитивний результат.

Сьогодні вся судова система діє на основі змагальної форми судових процесів. Останній має безпосереднє закріплення також у всіх процесуальних галузях права.

Так, ст. 10 ЦПК України зазначає, що цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін, які беруть участь у справі. При цьому останні мають рівні права, а тому кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу для своїх вимог або заперечень. Частина 1 ст. 11 КАС аналогічно передбачає, що розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості. Стаття 4-3 ГПК закріплює принцип змагальності, зазначаючи, що сторони та інші особи, які беруть участь у справі, обґрунтовують свої вимоги й заперечення поданими судом доказами.

Одним із основоположних принципів правосуддя є принцип законності. Незважаючи на те, що принцип безпосередньо не закріплено в жодному із

процесуальних кодексів, він кореспондується до всього правосуддя ч.2 ст. 129 Конституції України, яка зазначає, що принцип законності належить до основних засад судочинства. Таким чином, законність пов'язується з безумовним дотриманням як матеріального, так і процесуального права під час розгляду й ухвалення судових рішень. У той же час поняття законності щодо норм права полягає в однотипному розумінні їх змісту на всій території України всіма суддями, оскільки законність не може бути місцевою чи апеляційною, законність повинна бути єдиною для всієї судової системи.

У кожному виді судочинства незалежно від того, яке їх начало, приватне чи публічне, принцип рівності суб'єктів перед законом і судом є загальноправовою вимогою, оскільки даний принцип є основоположним для правосуддя. Відхилення від процесуальної рівності сторін анулює правосуддя, робить із нього потворне адміністрування замість того, щоб зробити судову процедуру прозорою і публічною. Така рівність сторін, їх представників, зокрема в цивільних процесуальних правовідносинах, підтверджується наявністю однакових загальних процесуальних прав (ст. 27 ЦПК). У той же час ч.1 ст. 49 КАС прямо передбачає, що особи, які беруть участь у справі, мають рівні процесуальні права й обов'язки. Стаття 4-2 ГПК також закріплює рівність усіх учасників господарського процесу перед законом і судом. Але, незважаючи на те, що законодавець досить повно виклав усі підстави щодо рівності учасників судових процесів перед законом і судом у всіх процесуальних кодексах, усе ж ми вважаємо, що принцип рівності сторін перед законом і судом в ЦПК є недостатньо закріпленим, оскільки в ст.5 ЦПК говориться про все, окрім «процесуальної рівності» сторін. Ураховуючи це, вважаємо за необхідне доповнити ч.1 ст.5 ЦПК України після слів «на засадах їх...» словами «процесуальної рівності», а далі – за текстом.

Суть принципу диспозитивності полягає в тому, що особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми суб'єктивними матеріальними правами, які визначають предмет спору, та своїми процесуальними правами. Такий зміст принципу диспозитивності закріплено у ст.11 ЦПК та ст.11 КАС.

Даний принцип не має безпосереднього закріплення в Господарському процесуальному кодексі, але його суть можна визначити із цілої низки норм.

Незважаючи на те, що одні кодекси закріплюють поняття принципу диспозитивності, а інші – ні, це не означає, що диспозитивність має якісь обмеження. Так, ст.1 ГПК зазначає, що підприємства, установи, організації, інші юридичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності мають право звернутися до господарського суду за захистом своїх порушених або оспорюваних прав чи охоронюваних законом інтересів. Таке ж право мають і фізичні та юридичні особи під час звернення до цивільного (ст.3 ЦПК) та адміністративного судів (ст.6 КАС). У той же час відповідач має право подати відзив на позовну заяву (ст.59 ГПК), зустрічний позов (ст.60 ГПК). При цьому позивач має право збільшити або зменшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову, апеляційної чи касаційної скарги, змінити предмет і підстави справи (ч.1 ст.51 КАС). Відповідач має право визнати адміністративний позов повністю або частково, подати заперечення проти адміністративного позову, сторони можуть досягти примирення (ч.2 та 3 ст.51 КАС). Аналогічні права сторін закріплені у ст. 27 та ст.31 ЦПК та ст.78 ГПК України .

Характеризуючи даний принцип, ми можемо зазначити, що: 1) принцип диспозитивності діє в усіх процесуальних галузях права не лише з однаковим змістом, але і з однаковим його інстанційним поширенням у кожній із процесуальних галузей права; 2) у даний принцип закладено вольову ознаку щодо використання або відмови від використання особою свого матеріального чи процесуального права; 3) даний принцип завжди визначає початкову частину кожної стадії судового процесу; 4) незважаючи на те, що даний принцип діє в межах процесуальної форми судових процесів, він має місце в частині вольової його ознаки й поза межами процесуальної форми.

Аналіз даного принципу в розрізі кожної процесуальної галузі права дає нам можливість говорити про те, що його можна уніфікувати в систему процесуальних принципів судового процесуального права.

Ще одним принципом усіх судових процесів незалежно від їх видів є принцип процесуальної рівності сторін. Можна спробувати уявити, що такої рівності сторін перед законом і судом ми не маємо. Це означає, що суд із державної інституції як гілки судової влади перетвориться на приватну структуру або у кращому випадку на ще одне адміністративне утворення, де процесуальні права сторін залежатимуть від їх статусу чи майнового стану.

Треба зазначити, що досягти процесуальної рівності досить складно. Ще більш складно виконати завдання у змагальній формі процесу, оскільки сторони в питаннях збирання доказів, надання їх суду, у питаннях представництва, можливості отримання правової допомоги, фінансових витрат мають різні можливості. Таким чином, дотримання принципу рівності всіх перед законом і судом та контроль за його дотриманням покладається виключно на суддю конкретного судового процесу незалежно від того чи це цивільний, чи господарський, чи адміністративний, чи кримінальний процес.

При цьому законодавець у Господарському процесуальному кодексі лаконічно підкреслює, що «правосуддя у господарських судах здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом» (ст. 4-2 ГПК). Таку ж позицію закріплено і в ч. 1 ст. 10 КАС України, відповідно до якої «усі учасники адміністративного процесу є рівними перед законом і судом».

Як бачимо, процесуальні кодекси, проголошуючи рівність всіх учасників судового процесу перед законом і судом, не уточнюють цей принцип щодо того, перед яким законом чи судом сторони є рівними. Така узагальненість пов'язується із принципом верховенства права. Безумовно, створити в судах виключно змагальну форму судових процесів загалом неможливо, оскільки рафінована змагальність призведе до розбалансованості судових процесів, коли суд почне існувати сам по собі, а сторони процесу та інші учасники – самі по собі. Змагальність заради змагальності призведе до адміністрування в судочинстві, хоча ми і не заперечуємо універсальності змагальної форми судочинства.

З урахуванням даних обставин уніфікація процесуального законодавства з точки зору процесуальних принципів створить єдиний підхід у питанні рівності всіх перед законом і судом та судового контролю за дотриманням даного питання в судових процесах.

Невід'ємною та обов'язковою складовою судових процесів є принцип гласності та фіксування судових процесів технічними засобами, який полягає не лише в тому, що про судовий процес у частині часу й місця його проведення можна дізнатися з оголошень у суді чи можна взяти участь у судовому процесі в якості слухача, але і в можливості отримання будь-якої інформації щодо результатів розгляду справи після набрання рішенням законної сили, що є досить проблемним питанням у всіх судах незалежно від виду судочинства.

Висновки. Отже, здійснений нами аналіз дає право стверджувати, що поняття процесуальних принципів у всіх процесуальних галузях права є за своїм змістом однотипними і мають єдину природу, незважаючи на те, що цивільний та господарський процеси є за своїм змістом приватним правом, а кримінальний та адміністративний процеси – публічним правом. У той же час, якщо принципи всіх чотирьох процесуальних галузей права однаково регулюють судову процедуру на різних її стадіях у питаннях верховенства права, законності, диспозитивності, змагальності, надання доказів, безпосередності, усності тощо, то ми вже можемо говорити про ці принципи як про фундаментальні основи всіх наявних процесуальних галузей права.

На нашу думку, зазначені принципи можна уніфікувати в єдину систему процесуальних принципів, яка може отримати закріплення в загальній частині єдиного Судового процесуального кодексу.

Використані матеріали

1. Штефан М.Й. Цивільний процес: підручник / М.Й.Штефан – [2-е вид., перероб. та доповн.]. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С.29.
2. Тertiшніков В.І. Цивільний процес України: навч.-практ. посіб. / В.І.Тertiшніков. – [4-е вид., доповн.і перероб.]. – Х.: Юрист, 2012. – С.18.

3. Кройтор В.А. Гражданский процесс: учеб. пособие / В.А.Кройтор, М.М.Ясынок. – Х.: Эспада, 2010. – С.39.
4. Абова Т.Е. Арбитражный процесс в СССР: понятия, основные принципы / Т.Е.Абова. – М., 1985. – С.78.
5. Добровольский А.А. Арбитражный процесс в СССР / А.А.Добровольский. – М., 1983. – С.51
6. Побирченко И.Г. Советский арбитражный процесс / И.Г.Побирченко – К.,1988. – С.117.
7. Абрамов Н.А. Хозяйственно-процессуальное право Украины / Н.А.Абрамов – Х.: Одиссей, 2003. – С.18.
8. Бандурка О.М., Тищенко М.М. Адміністративний процес: підручник / О.М.Бандурка, М.М.Тищенко. – К.: Літера ЛТД, 2002. – С.28.
9. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право / Курс лекцій. – К.: Істина, 2005. – С.9.
10. Ривлин А.Л. Понятие и система принципов советского правосудия / А.Л.Ривлин. – М., 1962. –С.33.
11. Господарський процесуальний кодекс України // Бюллетень законодавства і юридичної практики України. – 2010. – №9.

Курило Микола Петрович. Щодо можливості уніфікації принципів цивільного, адміністративного, господарського та кримінального процесуального права. У статті розглядаються основні принципи цивільного, адміністративного, господарського та кримінального процесуального права, здійснюється їх порівняльний аналіз. Основними процесуальними принципами визначено принципи верховенства права, законності; рівності учасників судового процесу перед законом і судом; змагальності сторін; диспозитивності; безпосередності; гласності судового процесу та повного його фіксування технічними засобами. Установлено, що дані принципи діють з однаковим змістом у всіх процесуальних галузях права. Доведено можливість їх уніфікації в єдиному Судово-процесуальному кодексі.

Ключові слова: принцип процесуального права, верховенство права, принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип законності, уніфікація принципів процесуального права.

Kurylo Nikolai. Regarding the possibility of unification of principles of civil, administrative, economic and criminal procedural law. The article considers the main principles of civil, administrative, economic and criminal procedural law, is carried out their comparative analysis. Basic procedural principles defined the principles of the rule of law, legality, equality of participants in a trial before the law and court; competition of the parties; disposal; spontaneity; openness of the trial and its complete recording by technical means. It is established, that these principles apply with the same content in all procedural branches of law. Proved the possibility of their unification in a single Judicial procedure code.

Keywords: principle of procedural rights, the rule of law, the principle of disposal, the principle of adversarial proceedings, the principle of legality, the unification of the principles of procedural law.

Курило Николай Петрович. О возможности унификации принципов гражданского, административного, хозяйственного и уголовного процессуального права. В статье рассматриваются основные принципы гражданского, административного, хозяйственного и уголовного процессуального права, осуществляется их сравнительный анализ. Основными процессуальными принципами определены принципы верховенства права, законности; равенства участников судебного процесса перед законом и судом; состязательности сторон; диспозитивности; непосредственности; гласности судебного процесса и полного его фиксирования техническими средствами. Установлено, что данные принципы действуют с одинаковым содержанием во всех процессуальных отраслях права. Доказана возможность их унификации в едином Судебно-процессуальном кодексе.

Ключевые слова: принцип процессуального права, верховенство права, принцип диспозитивности, принцип состязательности, законности, унификация принципов процессуального права.